International Journal of Sanskrit Research 2025; 11(5): 145-151

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2025; 11(5): 145-151
© 2025 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 08-08-2025
Accepted: 11-09-2025

डॉ. महानन्दतिमिल्सिना
सहप्राध्यापकः - साहित्यम्
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
पिण्डेश्वरविद्यापीठम्, धरानः, नेपाल

Corresponding Author:
डॉ. महानन्दतिमिल्सिना
सहप्राध्यापकः - साहित्यम्
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
पिण्डेश्वरविद्यापीठम्, धरानः, नेपाल

काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थयोः प्रस्तुतस्य रसतत्त्वस्य तुलनात्मकमध्ययनम्

महानन्दतिमिल्सिना

DOI: https://www.doi.org/10.22271/23947519.2025.v11.i5c.2807

सारांश

लेखेऽस्मिन् काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थयोः प्रस्तुतस्य रसतत्त्वस्य तुलनात्मकमध्ययनं कृतमस्ति । काव्यप्रकाशग्रन्थनिर्माता मम्मटोऽलङ्कारसिद्धान्तानुयायी वर्तते, एवमेव साहित्यदर्पणग्रन्थरचयिता विश्वनाथ आनन्दवर्धनप्रवर्तितं ध्वनिसिद्धान्तं स्वीकृत्य रसध्वनिमेव काव्यस्यात्मात्वेन स्वीकरोति । मूलतो विश्वनाथेन रसात्मकं वाक्यमेव काव्यम् इति लक्षणं प्रस्तूय काव्ये रसतत्त्वं प्राधान्येन प्रतिपादितम् । एवञ्चानेन रसानुभूतिक्रमे भावकत्व-भोजकत्वव्यापारयोः कल्पना प्रस्तुता । अनेन सहृदयस्य चित्तवृत्तेः सामान्यीकरणेन मनोवैज्ञानिकं विश्लेषणं विहितम् । द्वयोरपि ग्रन्थयोर्भट्टलोल्लट-श्रीशङ्कुक-भट्टनायक-अभिनवगुप्तानां रससूत्रविषयकं मतं प्रस्तुतम्, तत्र काव्यप्रकाशे विस्तरेण व्याख्यानमस्ति चेत् साहित्यदर्पणे सङ्क्षेपेण प्रस्तुतमस्ति । साहित्यदर्पणे करुणादिरसेभ्यः कथं सुखं सञ्जायत इति विषयः सोदाहरणं सकारणं च प्रस्तुतम् । अत्र रसानुभूतौ साधारणीकरणव्यापारस्य विवेचनं कृतम्, एवञ्च रसस्यालौकिकत्वञ्च विविधैः प्रमाणैः प्रमाणितम् । तथैवात्र विभावविवेचने विश्वनाथेन धीरोदात्तादीनां चतुर्विधानां नायकानां स्वकीयापरकीयादीनां बहुविधानां नायिकाभेदानां विवेचनञ्च कृतमस्ति परं मम्मटेन नायकनायिकाभेदानां चर्चा नैव विहिता । विश्वनाथेन वत्सलरसस्यापि विश्लेषणं कृतम् । उभयग्रन्थयो रससिद्धान्ते मूलभूताः साम्याः सन्ति, यतस्तौ भरतमुने रससूत्रम् आधारीकुरुतः । मूलतो मम्मटस्यापेक्षायां विश्वनाथेन सूक्ष्मरूपेण रसतत्त्वस्य विवेचनं कृतं संलक्ष्यते । लेखोऽयं गुणात्मिकायामनुसन्धानपद्धत्यामाधारितो विद्यते । अस्मिननुसन्धाने द्वितीयकस्रोतयुतानां सामग्रीणां संयोजनं कृतमस्ति ।

कुटशब्दः मम्मटः, रसः, विश्वनाथः, साधारणीकरणम्, स्थायिभावः

प्रस्तावना

एकादशशताब्द्यां जातः, आचार्य मम्मटः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य महान् आचार्यः, समीक्षकश्च । अस्य प्रमुखः ग्रन्थः काव्यप्रकाशः । अत्र दश उल्लासाः सन्ति । असौ आनन्दवर्धनस्य ध्वनिवादस्य समर्थकः । अस्य काव्यप्रकाशे अभिनवगुप्तस्य मतानां समावेशः, भरतमुनेः, अन्येषामाचार्याणां मतानां समन्वयश्च संलक्ष्यते । मम्मटेन काव्यलक्षणविवेचनक्रमे गुणालङ्कारयोर्महत्त्वं, रसस्य च प्राधान्यं प्रतिपादितमस्ति । एवमेव चतुर्दशशताब्द्यां जात आचार्य विश्वनाथः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य प्रमुख आचार्यः समीक्षकश्च । अस्य प्रमुखो ग्रन्थः साहित्यदर्पणम् । अस्मिन् ग्रन्थे दश परिच्छेदाः सन्ति । अनेन काव्यस्य आत्मा रसः स्वीकृतः । अनेनैव रससिद्धान्तः सर्वोच्चरूपेण स्थापितः । रससिद्धान्तस्य प्रवर्तकः प्रथमशताब्द्यां जातो भरतमुनिरेव । भरतेन स्वकीये नाट्यशास्त्रे ‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ (ई.१९४३, पृ.९५) इति सूत्रं प्रतिपादितम् । एतद् रससूत्रं पश्चाद्वर्तिभिर्भट्टलोल्लटप्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्व्याख्यातम् । मम्मट-विश्वनाथदिभिराचार्यैरपि रसस्य विस्तरेण विवेचनं कृतम् । आनन्दवर्धनाचार्योऽपि रसं व्यङ्ग्यं स्वीकृत्य वस्त्वलङ्काररसध्वनीनां चर्चां विधाय काव्ये रसध्वनेरुत्कृष्टतां प्रतिपादयति । आचार्य विश्वनाथः ‘वाक्यं रसात्मकं काव्यम्’ इति कथयन् रसं काव्यस्यात्मरूपेण विवेचयति । अस्यानुसारेण रसः सत्त्वगुणस्याधिक्याद् विभावादिसमूहेनाखण्डः स्वतः प्रकाशमानः सुखमयः, ज्ञानरूपः, वेद्यान्तरपदार्थसम्पर्कशून्यः, ब्रह्मसाक्षात्कारसदृशः अलौकिकचमत्कारप्राणस्वरूपो भवति । एवमेव मम्मटानुसारं लोके रत्यादेः स्थायिनो यानि कारणकार्यसहकारीणि तान्येव काव्ये नाट्ये च विभावानुभावव्यभिचारिणः कथ्यन्ते । एतैर्व्यक्तः स्थायिभाव एव रसः । विश्वनाथेन शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्सोद्भुतशान्तभेदेन नवरसानां सभेदं लक्षणोदाहरणानि च प्रस्तुतानि, अनेन मुनीन्द्रसम्मतो वत्सलरसश्च स्वीकृतः । मम्मटेन नवरसाः स्वीकृताः, परमेतेषां भेदाः सोदाहरणं विस्तरेण नैव प्रकाशिताः । भाव-रसाभास-भावाभास-भावोदय-भावसन्धि-भावशबलतानां लक्षणोदाहरणानि द्वयोर्ग्रन्थयोः प्रस्तुतानि ।

समस्याकथनम्

काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थयोः प्रस्तुतस्य रसतत्त्वस्य तुलनात्मकमध्ययनमिति लेखे निम्नाङ्किताः समस्याः समागताः सन्ति–

- काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थयोः रसतत्त्वविषयकं साम्यं किम् ?
- काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थयोः रसतत्त्वविषयकं वैषम्यं किम् ?

उद्देश्यम्

अध्ययनमेतत् निम्नाङ्कितयो उद्देश्ययोः केन्द्रितमस्ति -

- काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थयोः प्रस्तुतं रसतत्त्वविषयकं साम्यावस्थायाः प्रकाशनम् ।
- काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थयोः रसतत्त्वविषयकं वैषम्यावस्थायाः समीक्षणम्।

अध्ययनविधिः

अध्ययनमेतत् गुणात्मिकायामनुसन्धानपद्धत्यामाधारितमस्ति । अध्ययनेऽस्मिन् पुस्तकालयीयानां सामग्रीणामुपयोगोऽस्ति । मूलरूपेणात्र मम्मटविरचितो काव्यप्रकाशग्रन्थः, विश्वनाथविरचितः साहित्यदर्पणग्रन्थश्चाधारसामग्रीरूपेण प्रयुक्तः । एवञ्च संस्कृतकाव्यशास्त्रिभिर्विरचितानि रसतत्त्वविषयकानि पुस्तकान्यप्यत्र सामग्रीरूपेण प्रस्तुतानि विद्यन्ते । रसतत्त्वविषये लिखिता विचाराः, लेखाश्चात्र सामग्रीत्वेन संयोजिताः । अत्र सङ्कलितानां सामग्रीणां व्याख्याविश्लेषणे वर्णनात्मकस्य व्याख्यात्मकस्य च विधेरुपयोगो विहितो वर्तते ।

सीमाङ्कनम्

अध्ययनेऽस्मिन् मम्मटविरचितस्य काव्यप्रकाशग्रन्थस्य रसविषयकश्चतुर्थोल्लासः, विश्वनाथविरचितस्य साहित्यदर्पणग्रन्थस्य रसतत्त्वविषयकस्तृतीयः परिच्छेदो विशेषेण विश्लेषितः । अनयोर्ग्रन्थकारयो रसविषयिणी मान्यताऽस्मिन् लेखे विवेचिता। अत्रान्यैः काव्यशास्त्रिभिः प्रतिपादिता रससिद्धान्ता नैव विश्लेषिताः । अत्र केवलं मम्मटविश्वनाथाभ्यां प्रस्तुतानां रसतत्त्वविषयस्यैव चर्चा विहिता । इयमेवास्य लेखस्य सीमा वर्तते ।

पूर्वकार्यसमीक्षणम्

अस्मिन् लेखे काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थयोः प्रस्तुतस्य रसतत्त्वस्य तुलनात्मकमध्ययनं विहितमस्ति । एतत्शीर्षकसम्बद्धानि पूर्वकार्याणि क्रमिकरूपेणात्र सङ्क्षेपेण प्रस्तूयन्ते –

विश्वनाथः साहित्यदर्पणः (ई. १९९४) इति लाक्षणिके ग्रन्थे रसस्वरूपविषयकं मतं स्थापयति - रसः सत्त्वगुणस्याधिक्याद् विभावादिसमूहेनाखण्डः स्वतः प्रकाशमानः सुखमयः, ज्ञानरूपः, वेद्यान्तरपदार्थसम्पर्कशून्यः, ब्रह्मसाक्षात्कारसदृशः अलौकिकचमत्कारप्राणस्वरूपो भवति । रसोऽयं सहृदयैरात्माकृतिवदभिन्नत्वेनानुभूयते ।

साहित्यदर्पणस्य टीकाकारः शेषराज शर्मा (ई. १९९४) ग्रन्थस्य प्रारम्भे साहित्यदर्पणस्य वैशिष्ट्य प्रस्तौति – अस्य ग्रन्थस्य तृतीये परिच्छेदे रसभावाः, तत्सम्बद्धाः नायकानां ४८ भेदाः, नायिकानां ३८४ भेदाः, नायकस्यापि सहायः, दूतभेदाः, नायकनायिकयोः गुणालङ्कारादिविषयाणाञ्च सविस्तरं निरूपणं कृतमस्ति ।

काव्यप्रकाशस्य टीकाकारो वासुदेव शास्त्री (ई. १९९४) काव्यप्रकाशस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति - श्रीमम्मटभट्टप्रणीतः काव्यप्रकाशो नामालङ्कारशास्त्रीयग्रन्थेषु महानिबन्धोऽन्यान्सर्वानतिशेते । नास्य तुलामन्यः कश्चनाधिरोहतीति सार्वजनीनमेव । अलङ्कारशास्त्रे चालङ्काराणां प्राधान्यात्प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायादलङ्कारशास्त्रमिति व्यपदेशः । काव्यस्य च याथार्थ्येनावबोधे सत्येव तत्फलीभूतयशोऽर्थकल्याणावाप्तिर्व्यवहारज्ञानमुपदेशलाभः परनिर्वृतिश्च जायते ।

कृष्णकुमारः 'अलङ्कारशास्त्र का इतिहास' (ई. १९९८) इति पुस्तकस्य 'रससम्प्रदायः' इति शीर्षकमाध्यमेन रसस्वरूपं विवेचयति । असौ रसपदप्रयोगस्य प्राचीनपरम्परां च प्रस्तौति - तैत्तिरीयोपनिषदि परब्रह्म रसनाम्ना कथ्यते - रसो वै सः । रसं ह्वेवायं लब्ध्वानन्दी भवति (२/७) । भरतमुनिनाऽथर्ववेदे रसस्य चर्चा विहितास्तीति विषयोऽप्यनेन सङ्केतितः - जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च। यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि (नाट्यशास्त्रम् १/१७) । एवञ्चानेन रसपदस्य व्युत्पत्तयोऽपि प्रस्तुताः, यथा - (क) रस्यते आस्वाद्यत इति रसः (ख) रस्यते अनेन इति रसः (ग) रसति रसयति वा इति रसः (घ) रसनं रसः आस्वादः । एतासु व्युत्पत्तिषु चतुर्थी व्युत्पत्तिरेव साहित्यिकः रस इति प्रतिपादयति ।

मम्मटः काव्यप्रकाशः (ई. १९९८) इति ग्रन्थे रसस्वरूपं प्रतिपादयति, मम्मटानुसारं लोके रत्यादेः स्थायिनो यानि कारणकार्यसहकारीणि तान्येव काव्ये नाट्ये च विभावानुभावव्यभिचारिणः कथ्यन्ते । एतैर्व्यक्तः स्थायिभाव एव रस इति ।

डा. राजवंश सहाय 'हीरा' 'संस्कृत साहित्य-कोश' (ई.२००२) इति कोशस्य 'रससम्प्रदायः' इति शीर्षकेऽस्य सम्प्रदायस्य विवेचनं करोति । तस्यानुसारं रससम्प्रदायः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य सर्वाधिकः प्राचीनतमः सिद्धान्तः । अस्य सम्प्रदायस्य संस्थापको भरतमुनिः । भरतमुनिप्रणीते नाट्यशास्त्रे रसस्य सूक्ष्मं वैज्ञानिकं व्यावहारिकञ्च विवेचनं कृतमस्ति । अनेनाष्टसङ्ख्यका रसा विवेचिताः । 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इत्यस्य रससूत्रम् । अस्य रससूत्रस्य व्याख्यायां भट्टलोल्लटस्योत्पत्तिवादः, श्रीशङ्कुकस्यानुमितिवादः, भट्टनायकस्य भुक्तिवादः, अभिनवगुप्तस्याभिव्यक्तिवाद इति सिद्धान्ता विकसिताः ।

आचार्यरामचन्द्र मिश्रः 'संस्कृतसाहित्येतिहासः' (ई.२०१०) इति पुस्तकस्य 'साहित्यशास्त्रम् अलङ्कारशास्त्रम् वा' इति शीर्षके रससम्प्रदायस्य परिचयं प्रकटयति सम्प्रत्युपलभ्यमानो रससिद्धान्तो भरतेन प्रवर्तितः । तदीयम् 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति सूत्रमेव रसस्वरूपनिर्णायकेष्वादिमं प्रसिद्धम् ।

आनन्दवर्धनाचार्यः ध्वन्यालोकः (ई.२०११) ग्रन्थस्य ध्वनिविवेचनक्रमेऽलङ्काराणां रसभावादितात्पर्येण विनिवेशनमावश्यकं भवतीति प्रतिपादयति ।

एभिः पूर्वाध्ययनैः रसतत्त्वविषये विविधैः समीक्षकैर्विविधेषु सन्दर्भेषु समीक्षणं कृतमस्तीति संलक्ष्यते । मूलतो रसवादिभिः आचार्यैर्भिन्नभिन्नरूपेण स्वकीयविचाराः प्रस्तुताः । कतिपयैः समीक्षकै रससम्प्रदायस्य विषये समग्रं समीक्षणमपि विहितमस्ति परं मम्मटेन विश्वनाथेन च प्रस्तुते रसतत्त्वविषये तुलनात्मकरूपेण विशदं समीक्षणं नैव कृतमस्ति । अतोऽनुसन्धानमेतत् नवीनविषयप्रतिपादने समर्थोऽस्तीति ।

विषयविश्लेषणम्

मम्मटविश्वनाथयोः परिचयः

आचार्य मम्मटः (मम्मटाचार्यः) कश्मीरदेशीयः, एकादशशताब्द्यां जातः, संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य महान् आचार्यः, समीक्षकश्च आसीत् । मम्मटः काश्मीरदेशे जातः, किन्तु संस्कृतशिक्षायै वाराणस्यां निवसन् काव्यरचनां कृतवान् । मम्मटस्य प्रमुखः ग्रन्थः काव्यप्रकाशः । अयं ग्रन्थः काव्यशास्त्रस्य प्रमाणभूतः, सर्वाधिकप्रसिद्धश्च अस्ति । अत्र दश उल्लासाः सन्ति । काव्यप्रकाशे काव्यलक्षणम्, प्रयोजनम्, शब्दशक्तयः (अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना), रससिद्धान्तः, गुणाः, दोषाः, अलङ्काराः, काव्यभेदाः, काव्याङ्गानि, काव्यविवेचनञ्चेत्यादीनां विस्तृतं विवेचनं प्राप्यते । अस्य शब्दव्यापारवृत्तिः संगीतरत्नमाला चेति कृतयः सन्ति । असौ आनन्दवर्धनस्य ध्वनिवादस्य समर्थकः । अस्य काव्यप्रकाशे अभिनवगुप्तस्य मतानां समावेशः, भरतमुनेः, अन्येषामाचार्याणां मतानां समन्वयश्च संलक्ष्यते । काव्यप्रकाशे कारिका, वृत्तिः, उदाहरणञ्च वर्तते । मम्मटेन काव्यलक्षणविवेचनक्रमे गुणालङ्कारयोर्महत्त्वं, रसस्य च प्राधान्यं प्रतिपादितमस्ति । काव्यप्रकाशस्य प्रथमोल्लासे काव्यलक्षण-प्रयोजन-कारण-स्वरूपाणि प्रस्तुतानि । एवञ्च द्वितीयोल्लासे शब्दशक्तिविचारः प्रस्तुतः । तथैव तृतीयाद्युल्लासेषु रस-गुण-दोषालङ्कार-काव्यभेदादिविषया समाविष्टाः ।

आचार्य विश्वनाथः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य प्रमुख आचार्यः, कविः, समीक्षकश्चासीत् । अस्य जन्म चतुर्दशशताब्द्यां कलिङ्गदेशे (ओडिशाक्षेत्रे) अभवत् । अस्य पितुर्नाम चन्द्रशेखरः, पितामहस्य नाम नारायणदासश्चासीत् । विश्वनाथो बहुभाषाविद् आसीत् । अनेन स्वकृतौ सान्धिविग्रहिकः, अष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गः इत्यादीनामुपाधीनां उल्लेखो विहितः । विश्वनाथस्य प्रमुखो ग्रन्थः साहित्यदर्पणम् । ग्रन्थोऽयं संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य अत्यन्तं प्रसिद्धः, व्यापकश्च मन्यते । अस्मिन् ग्रन्थे दश परिच्छेदाः सन्ति, यत्र काव्यस्वरूपम्, वाक्यलक्षणम्, रसः, काव्यभेदाः,

व्यञ्जना, काव्यभेदाः, काव्यदोषाः, गुणाः, रीतिः, अलङ्काराश्चेत्यादीनां विषयाणां विस्तारपूर्वकं निरूपणं कृतमस्ति । अनेन काव्यस्य आत्मा रसः स्वीकृतः । अनेनैव रससिद्धान्तः सर्वोच्चरूपेण स्थापितः । अस्य राघवविलासः (महाकाव्यम्), कुवलयाश्वचरितम् (प्राकृतकाव्यम्), नरसिंहविजयः (काव्यम्), प्रभावतीपरिणयः, चन्द्रकला (नाटिकाः), प्रशस्तिरत्नावली (षोडशभाषायाम्) चेति । विश्वनाथेन काव्यप्रकाशदर्पणनाम्ना मम्मटस्य काव्यप्रकाशस्य टीका अपि रचिता अस्ति । अस्य कृतिषु रससिद्धान्तस्य प्राधान्यम्, व्यञ्जनावादस्य समर्थम्, श्रव्य-दृश्यकाव्ययोः सम्यक् विवेचनं च दृश्यते ।

साहित्यदर्पण-काव्यप्रकाशयोः प्रतिपादितं रसस्वरूपम्

विश्वनाथविरचिते साहित्यदर्पणनामके लाक्षणिके ग्रन्थे मम्मटविरचिते काव्यप्रकाशे च रसस्वरूपविषये विस्तरेण प्रतिपादितमस्ति । तत्र चतुर्दशशतकोद्भवेन विश्वनाथेन प्रस्तुतं रसस्वरूपं यथा-

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥ (३/१)

रत्यादेरालम्बनोद्दीपनाख्यकारणद्वयेन, तत्कार्येणानुभावेन, निर्वेदादिरूपेण व्यभिचारिणा च व्यञ्जनावृत्या प्रतिपादितो रतिहासप्रभृतिः स्थायिभावो रसस्वरूपतां प्राप्नोति ।

एवमेव काव्यप्रकाशे मम्मटेन रसस्वरूपविषये प्रोक्तम् यत् -
कारणान्थ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ (४/२७-२८)

लोके रत्यादेर्यानि कारणानि कार्याणि सहकारीणि कथ्यन्ते तान्येव काव्ये नाट्ये च रसज्ञैर्विभावानुभावव्यभिचारभावाः कथ्यन्ते । तैर्विभावाद्यैर्व्यञ्जनावृत्त्या प्रतिपादितः स्थायिभावः रसः ।

विश्वनाथेन साहित्यदर्पणग्रन्थे रसस्यास्वादनप्रकारोऽपि प्रस्तुतो दृश्यते, यथा -
सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः ॥ (३/२-३)

सत्त्वगुणस्याधिक्यात् विभावादिसमूहालम्बनत्वात् एकः स्वतः प्रकाशमानः सुखमयो ज्ञानस्वरूपो ज्ञेयान्तरसम्पर्करहितः, ब्रह्मसाक्षात्कारसदृशः, अलौकिकाश्चर्यजीवनरूपः प्रमापकैः आत्माकृतिवदभिन्नत्वेनायं रसास्वाद्यत इति ।

करुणादिरसेभ्यः कथं सुखम् ?

विश्वनाथः करुणादिरसेभ्योऽपि सुखं सञ्जायत इति प्रतिपादयति । अस्यानुसारेणास्मिन् विषये सहृदयानामनुभूतिरेव केवलं प्रमाणम् । करुणादिषु यदि दुःखं स्यात् तर्हि करुणादिरसास्वादनोत्कण्ठितो न भवेत् । सकलस्यापि जनस्य करुणबीभत्सभयानकादिषु प्रवृत्तिर्दृश्यत एव । काव्यसंश्रयादलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यो लौकिकशोकहर्षादेरपि सुखं सञ्जायते । साधारणीकरणव्यापारेण रत्यादिवासनायुताः सहृदयाः सर्वेभ्योऽपि शोकहर्षादेः सुखमेवानुभवन्ति । उक्तञ्च विश्वनाथेन –

करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् ।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ (३/४)
किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।
तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥
हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।
शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥
अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।
सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥
अश्रुपातादयस्तद्वद् द्रुतत्वाच्चेतसा मताः ।
न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् ॥ (३/४-८)

करुणरसादिभ्यः सुखानुभूतेर्विषयो मम्मटेन काव्यप्रकाशे नैव प्रतिपादितः । विश्वनाथो रसास्वादे विभावादीनामेकः प्रतिभासो भवतीति कथयति –

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।
ततः सम्मिलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ।
प्रपाणकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥ (३/१५)

रसानुभूतिस्तु प्रपाणकरसन्यायेन भवति । यथा प्रपाणकरसे खण्डमरिचकर्पूरादीनां मिश्रणात् प्राग्विभिन्ना आस्वादा जायन्ते परं संमिश्रणानन्तरं तेषामपूर्व आस्वादः प्रतीयते तथैव विभावादीनामपि सम्मेलनात् प्राक् भिन्ना प्रतीतिर्जायते परं तेषां सम्मेलनानन्तरं रसरूपेणाऽपूर्व आस्वादोऽनुभूयते । साधारणीकरणेन भावको रामेण कृतानि समुद्रोल्लङ्घनादीनि कार्याणि स्वेनैव विहितानीति मनुते । तदनु नायकादीनां भावैः सह भावकस्य भावानां साधारणीकरणेन प्रमाता रामादौ विद्यमानमुत्साहादिभावं स्वयमेवानुभवति । विभावादिवत् विविधानां रसानां स्थायिभावोऽपि साधारणीकरणव्यापारेण प्रतीयते । मम्मटेन पूर्ववर्णितानां करुणरसादीनां सुखत्वसाधनस्य वर्णनं नैव प्रतिपादितम् ।

रसस्यालौकिकत्वम्

विश्वनाथेन साहित्यदर्पणस्य तृतीये परिच्छेदे रसविवेचनक्रमेऽस्यालौकिकत्वं प्रतिपादितमस्ति । रसो न ज्ञाप्यः, ज्ञाप्यो घटादिस्तु सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति परं रसस्तु तथा न । एवमेव रसः कार्यो न, नित्यो न, नापि भविष्यत्, न वर्तमानोऽपि, न निर्विकल्पकं न तु सविकल्पकम्, न परोक्षः, नापरोक्षश्च । अतो रस अलौकिक इति प्रतिपादयति, यथा –

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ।
यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।
तस्मान्न कार्यः नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ।
असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ।
नापि भविष्यन् साक्षादानन्दमयप्रकाशरूपत्वात् ।
कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावान्नो वर्तमानोऽपि ।
विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटं
न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।
तथाऽभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न सः ॥
सविकल्पकसंवेद्यः साक्षात्कारतया न च ।
परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ।
तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम् ॥ (३/१९-२५)

अनन्तरं रत्यादयो हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्त इत्यसौ प्रस्तौति ।

विभावादीनां परिचयः

मम्मटेन विभावानुभावव्यभिचारिभावैर्व्यक्तः स्थायी भाव एव रसः कथितः (४/२८) । अनेन विभावादीनां विस्तरेण विवेचनं नैव विहितम् परं विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे विभावादीनां सविस्तरं विश्लेषणं कृतं संलक्ष्यते -

विभावः 'विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः' इति विभावपदस्य व्युत्पत्तिर्दृश्यते । विभावस्य च आलम्बनोद्दीपनाख्यौ द्वौ भेदौ स्तः । तत्र नायकादिकमवलम्ब्य रसोद्गमाद् नायकादिरालम्बनविभावः । अत्र विश्वनाथेन नायकनायिकादीनां नैकविधानां भेदानां सविस्तरं विवेचनं विहितमस्ति । ये रत्यादीन् स्थायिभावानुद्दीपयन्ति ते उद्दीपनविभावाः । आलम्बनस्य चेष्टा, देश-काल-चन्द्र-चन्दन-कोकिलालाप-भ्रमरझङ्कारादीनि उद्दीपनानि भवन्ति –

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।
आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥ (३/१३१)

अनुभावः लोके आलम्बनोद्दीपनकारणैर्नायकस्यान्तःकरणे उद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयत् कार्यमुच्यते, तदेव काव्यनाट्ययोरनुभावः कथ्यते -

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।
लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावकाव्यनाट्ययोः ॥ (३/१३२)

स्त्रीपुरुषाणां भावहावहेलारूपा अङ्गजा अलङ्काराः, लीलाविलाससदृशाः स्वभावजा अलङ्काराः, एवमेव स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभङ्गवेपथुप्रभृतयः सात्त्विकभावाश्चानुभावाः -

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथूः ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलयं इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ (३/१३३)

व्यभिचारिभावः रसप्रकाशनार्थं विभावानुभावापेक्षया विशेषादाभिमुख्येन सञ्चरणशीलो भावो व्यभिचारिभावः सञ्चारिभावो वा कथ्यते । एष व्यभिचारिभावः स्थायिभावे जले बुद्बुदवद् उन्मग्ननिर्मग्नरूपेण तिष्ठति -

विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्विदाः ॥ (३/१४०)

एते व्यभिचारिणस्त्रयत्रिंशद् भेदयुता दृश्यन्ते । ते च निर्वेदावेगदैन्यश्रममद-जडतौग्र्यमोहविबोधस्वप्नापस्मारगर्वमरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थौत्सुक्योन्मादशङ्का स्मृतिमतिव्याधि-सन्त्रासलज्जा-हर्षासूयाविषादधृतिचपलताग्लानि-चिन्ता-वितर्काख्याः सन्ति -

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः
स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्था ।
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा
हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तावितर्काः ॥ (३/१४१)

स्थिररूपेण विद्यमाने रत्यादावेते प्रादुर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन सञ्चरन्ति ।

स्थायिभावः रसस्याविर्भावेऽनुकूलाः प्रतिकूला वा भावा यं तिरोधातुं न क्षमन्ते प्रत्युत यस्यानुकूल्येन साहाय्यमाचरन्ति असौ स्थायिभावः । रसास्वादनकाले ह्यसावानन्दाङ्कुरकन्दरूप एव । स्थायिभावोऽन्यैर्भावैर्न तिरोधीयते, अपि त्वत्यर्थं पुष्यते एव –

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥ (३/१७४)

एते स्थायिभावा रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयशमभेदेन नवप्रकारका दृश्यन्ते -

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ (३/१७५)

विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सामाजिकानां हृदि स्थिरतया विद्यमान एष एव स्थायिभाव रसरूपतां परिणमतीति ।

रसाभिव्यक्तिप्रक्रिया

रससिद्धान्तस्य प्रवर्तकः प्रथमशताब्द्यां जातो भरतमुनिरेव । भरतेन स्वकीये नाट्यशास्त्रे 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' (भरतमुनिः, ई.१९४३, पृ.९५) इति सूत्रं प्रतिपादितम् । एतद् रससूत्रं पश्चाद्वर्तिभिर्भट्टलोल्लटप्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्व्याख्यातम् । तत्र मम्मट-विश्वनाथ-जगन्नाथादिभिराचार्यै रसस्य विस्तरेण विवेचनं कृतम् । तत्र भट्टलोल्लटो रससूत्रे विद्यमानस्य संयोगादित्यस्य जन्यजनकभावरूपात् सम्बन्धादित्यर्थं कृत्वा रसं विभावादीनां कार्यं कथयति । शङ्कुकः संयोगादित्यस्यानुमाप्यानुमापकसम्बन्धादित्यर्थं कृत्वा विभावादिभी रसस्यानुमानं स्वीकरोति । एवमेव भट्टनायकः संयोगादित्यस्य भोज्यभोजकभावरूपात् सम्बन्धादित्यर्थं कृत्वा अभिधाभिन्नयोर्भावकत्वभोजकत्वव्यापारयोर्माध्यमेन रसो भोज्यते इत्यर्थं प्रतिपादयति । एवञ्चाभिनवगुप्तः संयोगादित्यस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपसम्बन्धमुपस्थाप्य विभावादिभी रसो व्यज्यत इत्यर्थं प्रकटयति (मिश्र, २०१०, पृ.१८९) । रसविवेचनक्रमे विश्वनाथेन मम्मटेन च भरतमुनिप्रणीतं रससूत्रम् (विभावानुभावव्यभिचारि- संयोगाद्रसनिष्पत्तिः) आधारीकृतम्, किन्तु अनयोर्व्याख्यासु वैलक्षण्यं दृश्यते ।

विश्वनाथेन भट्टलोल्लटप्रतिपादितस्यानुकार्यगतस्य रसस्य खण्डनं कृतम् -
पारिमित्याल्लौकिकत्वात्सान्तरायतया तथा ।
अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥ (३/१७)

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको नाट्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च, तस्मात् कथं रसरूपतामियादिति । असौ श्रीशङ्कुकाभिमतस्य रसस्यानुकर्तृगतत्वञ्च निरस्यति –

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ।
दर्शयन्नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥ (३/१८)

मम्मटाचार्येण भरतमुने रससूत्रं प्रस्तूय विभिन्नानामाचार्याणां रससूत्रविषयिणी व्याख्या प्रकटिता । तत्र प्रथममसौ भट्टलोल्लटप्रभृतीनां मतं प्रकटयति -
विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणै रत्यादिको भावो जनितः अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसन्धानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः ।
राम एवायम् अयमेव राम इति न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति रामः स्याद्वा न वाऽयमिति रामसदृशोऽयमिति च सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे ।

सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः ।
मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥ २५ ॥
दैवादहमद्य तथा चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥ २६ ॥

इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलाच्छिक्षाभ्यासनिर्वर्त्तितस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगाद् गम्यगमकभावरूपाद् अनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेनान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भावस्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रस इति श्रीशङ्कुकः ।
न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते, अपि तु काव्ये नाट्ये चाभिघातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः

स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिः सतत्त्वेन भोगेन भुज्यते इति भट्टनायकः ।

लोके प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहार्यैर्ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसंपर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीविताविधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन् अन्यत्सर्वमिव तिरोदधद् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन् अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः । स च न कार्यः विभावादिविनाशेऽपि तस्य सम्भवप्रसङ्गाद् नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्यासम्भवात् अपि तु विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः । कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क्व दृष्टमिति चेद् न क्वचिद् दृष्टमित्यलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम् । चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम् । लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणताटस्थ्यावबोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्ययोऽप्यभिधीयताम् । तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात् । नापि सविकल्पकं चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् । उभयाभावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः । (४/२८)

साहित्यदर्पण-काव्यप्रकाशौ उभावपि संस्कृतकाव्यशास्त्रीयौ ग्रन्थौ रससिद्धान्तस्य विवेचनं कुरुतः । उभाभ्यामपि ग्रन्थाभ्यां रसनिष्पत्तेः प्रक्रिया (रसस्य उत्पत्तिः कथं भवति इति) विभिन्नतया व्याख्याता । एतयोर्ग्रन्थयोरनुसारं संक्षेपेण रसनिष्पत्तिप्रक्रिया निम्नलिखिता-

मम्मटः काव्यप्रकाशे भरतस्य विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रससिद्धान्तं अनुसरन् व्याख्यां प्रस्तुतवान् । अस्यानुसारेण -

विभावाः - कारणभूताः ।
आलम्बनविभावः - पात्रम् (उदाहरणम्- रामः) ।
उद्दीपनविभावः - वातावरणम् (उदाहरणम् - वनम्, कालः) ।
अनुभावाः - स्थायीभावस्य बाह्यप्रकाशनम् (उदाहरणम्- अश्रुपातः, रोमाञ्चः) ।
व्यभिचारिभावाः - चञ्चलभावाः (उदाहरणम् - हर्षः, ग्लानिः, आशङ्का) ।
स्थायीभावः - स्थायित्वेन स्थितो भावः (उदाहरणम्- रतिः, शोकः) ।
एतेषां सङ्गमात् रसः जायते । रसः न केवलं पात्रे जायते, अपि तु सहृदयस्य हृदये अनुभूयते । अतः रसः अनुभूयमानः, नैव वस्तुस्वरूपयुतः ।

विश्वनाथेन स्पष्टं कृतं यत् रसः स्वयं स्थायीभाव एव, यः काव्ये विभावादिरूपेण प्रकाश्यते । काव्ये एषः स्थायीभावः विभावादिसहितः प्रस्तुतः, तदा सहृदयस्य हृदये सः रसः अनुभूयते । काव्ये स्थायीभावस्य विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सह योगो जायते । सहृदयः स्वान्तःस्थं स्थायीभावं तेन उद्दीप्य अनुभवति । एषः अनुभूतः स्थायीभावः रसत्वेन प्रकाशते । विश्वनाथस्य दृष्ट्या, रसः वस्तुतः अनुभवः, न केवलं वस्तुतत्त्वम् । रसनिष्पत्तिविषये काव्यप्रकाशकारो मम्मटो विभावादिसंयोगं रसनिष्पत्तिः, रसस्य बीजम् स्थायीभावः, अनुभवं रसस्वरूपम्, रसास्वादकत्वेन सहृदयस्य भूमिका भवतीति स्वीकरोति । एवमेव साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथोऽभिव्यक्तं स्थायीभावं रसः, रसमेव स्थायीभावः, अनुभवस्वरूपं रसस्वरूपम्, स्वान्तस्थभावाभिव्यक्तेः अनुभवकर्तृरूपेण सहृदयस्य भूमिका भवतीति स्वीकरोति ।

रसनिष्पत्तिविषये उभयोरपि आचार्ययोर्दृष्टिकोणः सुस्पष्टः । निष्कर्षरूपेण मम्मटो विभावादीनां संयोगेन रसो निष्पद्यत इति प्रस्तौति । विश्वनाथस्तु रसः हृदयहृदि विद्यमानः स्थायीभाव एव साक्षात् अनुभवविषयो जायत इति प्रकटयति । संस्कृतकाव्यशास्त्रे रससिद्धान्तः केन्द्रीयां भूमिकां निर्वहति ।

काव्यप्रकाशे "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" इत्यादिना शब्दार्थयोर्निर्दोषतया गुणालङ्कारसंयुक्ततया च काव्यस्वरूपं निरूपितम् । किन्तु साहित्यदर्पणे विश्वनाथः "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" इत्यादिना रसः एव काव्यस्य आत्मा इति मत्वा शाब्दिकवैचित्र्यादिकं गौणं मन्यते । मम्मटस्य मते गुणालङ्कारयोरभावेऽपि रसः समर्थितः, परन्तु तेषां साहाय्येन रसः प्रकर्षं लभते । विश्वनाथस्तु रसम् एव प्रधानं मत्वा गुणालङ्कारादीन् तदङ्गभूतान् मन्यते । मम्मटः अलङ्कारसिद्धान्तानुयायी आसीत्, किन्तु विश्वनाथः आनन्दवर्धनप्रवर्तितं ध्वनिसिद्धान्तं स्वीकृत्य रसध्वनिमेव काव्यस्यात्वेन प्रतिपादयति । काव्यप्रकाशे अष्टरसानां स्वीकृतिर्वर्तते परं साहित्यदर्पणे अभिनवगुप्तप्रतिपादितो नवमः शान्तरसः स्वीकृतः। मूलतो विश्वनाथेन रसात्मकं वाक्यमेव काव्यम् इति लक्षणेन काव्यस्य मर्म प्रति सूक्ष्मदृष्टिः प्रकटिता । एवञ्चानेन भावकत्व-भोजकत्वव्यापारयोः कल्पना प्रस्तुता । तथैवानेन सहृदयस्य चित्तवृत्तेः सामान्यीकरणेन मनोवैज्ञानिकं विश्लेषणं विहितम् । उभयग्रन्थयोः रससिद्धान्ते मूलभूताः साम्याः सन्ति, यतस्तौ भरतमुनेः रससूत्रम् आधारीकुरुतः । किन्तु काव्यप्रकाशः शास्त्रीयनियमानां पालनं बलात् समर्थयति, साहित्यदर्पणन्तु रसस्य आध्यात्मिकं स्वरूपं प्रतिपाद्य काव्यमीमांसायां नूतनां दिशां प्रवर्तयति ।

रसभेदाः

काव्यप्रकाशे मम्मटेन नवसङ्ख्यकानां रसानां विवेचनं कृतं विलोक्यते । तत्र शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानक-बीभत्स-अद्भुत-शान्तश्च ।

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः
बीभत्सोद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

क्र.सं.	रसः	स्थायिभावः	स्वरूपम्
१.	शृङ्गारः	रतिः	सौन्दर्यं, प्रेमचेष्टा
२.	हास्यः	हासः	उपहासभावः
३.	करुण	शोकः	दुःखानुभवः
४.	रौद्रः	क्रोधः	क्रोधप्रकटीकरणम्
५.	वीरः	उत्साहः	पराक्रमः, वीर्यप्रदर्शनम्
६.	भयानकः	भयम्	भयानकदर्शनम्
७.	बीभत्सः	जुगुप्सा	घृणाजनकदर्शनम्
८.	अद्भुतः	विस्मयः	आश्चर्यस्फुरणम्
९.	शान्तः	निर्वेदः	वैराग्यभावः

साहित्यदर्पणानुसारं काव्ये वर्णितानां पात्राणां, घटनानां, स्थानकालविशेषाणां भेदः पाठक-दर्शकयोः मनसि न दृश्यते । तानि सर्वाणि भावरूपेण सामान्यीकृतानि भवन्ति। एतत् साधारणीकरणव्यापारः इति कथ्यते । साहित्यदर्पणानुसारेण रसाणां प्रकाराः -

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्सोद्भुत इत्यष्टौ रसाः, शान्तस्तथा मताः ॥

क्र.सं.	रसाः	स्थायिभावाः	वर्णाः	दैवतः
१.	शृङ्गारः	रतिः	श्यामः	विष्णुः
२.	हास्यः	हासः	श्वेतः	प्रमथः
३.	करुणः	शोकः	कपोतः	यमः
४.	रौद्रः	क्रोधः	रक्तः	रुद्रः
५.	वीरः	उत्साहः	हेमः	महेन्द्रः
६.	भयानकः	भयम्	कृष्णः	कालः
७.	बीभत्सः	जुगुप्सा	नीलः	महाकालः
८.	अद्भुतः	विस्मयः	पीतः	गन्धर्वः
९.	शान्तः	शमः	सुन्दरछायः	नारायणः
१०.	वत्सलः	वत्सलतास्नेहः	पद्मगर्भछविः	लोकमातरः

विश्वनाथेन विप्रलम्भसम्भोगभेदेन शृङ्गाररसस्य भेदद्वयं प्रस्तुतम् । तत्र विप्रलम्भोऽपि पूर्वरागमानप्रवासकरुणरूपेण चतुर्धा विभक्तः । एवञ्च हास्योऽपि स्मितहसितविहसितावहसितापहसितातिहसितरूपेण षड्धा विभक्तः । तथैवानेन वीरोऽपि दानधर्मयुद्धदयाभेदेन चतुर्धा विभाजितः । अनेन भरतमुनिसम्मतो वत्सलरसोऽपि स्वीकृतः । मम्मटेन शान्तरसस्य विशेषेण विवेचनं कृतम् । अनेन शान्तरसो निर्वेदात्मको भवतीति प्रतिपादितः ।

रसानां परस्परविरोधः

विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे विरोधिरसानां चर्चाऽपि विहिता । अनेन रसदोषनिरूपणक्रमे विरोधिरसानां परिहारस्योपाया अपि प्रस्तुताः । अस्यानुसारेण विरोधिरसानां स्थितिरत्र प्रस्तूयते –

आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ॥
भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।
करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥
रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।
भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥
शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।
शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥
शृङ्गारेण तु बीभत्स इत्याख्याता विरोधिता । (३/२५७)

कस्य रसस्य	केन सह विरोधः ?
शृङ्गारः	करुणः, बीभत्सः, रौद्रः, वीरः, भयानकः ।
भयानकः	करुणः, हास्यः ।
करुणः	हास्यः, शृङ्गारः ।
रौद्रः	हास्यः, शृङ्गारः, भयानकः ।
वीरः	भयानकः, शान्तः ।
भयानकः	शृङ्गारः, वीरः, रौद्रः, हास्यः, शान्तः ।
शान्तः	वीरः, शृङ्गारः, रौद्रः, हास्यः, भयानकः ।
बीभत्सः	शृङ्गारः ।

भावादयः

विश्वनाथेन रसविवेचनानन्तरं भावादीनां चर्चा विहिता । अनेन रसः, भावः, रसाभासः, भावाभासः, भावप्रशमः, भावोदयश्चेति सर्वेऽपि रसनधर्मयोजित्वात् रसा एव प्रतिपादिताः । उक्तञ्च –

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।
सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ॥ (३/२५९)

अनन्तरमनेन रसान्मुख्यतरा व्यभिचारिभावाः, देवादिविषया रतिः, प्रादुर्भावमात्रः रत्यादिभावश्च भावपदवाच्य इति प्रस्तुतः –

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥ (३/२६०)

एवञ्च रसस्य भावस्य चानौचित्येन प्रवृत्तत्वे रसाभासो भावाभासो भवति । उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां बहुनायकविषयायां रतौ, तथैवान्यस्यामवस्थायाञ्च रसाभासो जायत इति विषयो विश्वनाथेन प्रस्तुतः –

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।
उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।
बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥
प्रतिनायकनिष्ठत्वने तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते ।
शृङ्गारेऽनौचित्यं, रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ।
शान्ते च हीननिष्ठे, गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ॥ (३/२६२-२६५)

एवमेव वेश्यादिविषये लज्जादिके प्रतिपादिते भावाभासो भवति । तथैव कस्यचिद्व्यभिचारिभावस्य शान्तौ भावशान्तिः, भावस्योदये भावोदयः, भावस्य सन्धौ भावसन्धिः, भावेषु मिश्रितेषु भावशवलता च जायत इति विश्वनाथेन प्रोक्तम् –

भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥
भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रितयोः क्रमात् ।
भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता ॥ (३/२६६-२६७)

विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे प्रत्येकेषां भावादीनां विविधैः श्लोकैरुदाहरणमपि प्रस्तुतं संलक्ष्यते ।
मम्मटेन काव्यप्रकाशे भावादिविषयाः सङ्क्षेपेण प्रस्तुताः । रसविवेचनानन्तरमनेन भावस्य विषयः प्रस्तुतः । तत्रानेन देवमुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया रतिः भावः कथितः, एवमेव प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भावपदाभिधेयः, तथैव भावस्य शान्तौ, भावस्योदये, भावानां शबलतायाञ्च क्रमेण भावशान्तिः, भावशबलता च भवतीति मम्मटेन प्रकाशितः। यथा-

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ॥
भावः प्रोक्तः, तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।
भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा ॥ (४/३५,३६)

एते भावादयो मुख्ये रसेऽपि राजानुगतभृत्यवत् कदाचनाङ्गित्वं प्राप्नुवन्तीति विषयोऽपि मम्मटः प्रस्तौति - 'मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन' इति ।

निष्कर्ष

काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थयोः प्रस्तुतस्य रसतत्त्वस्य तुलनात्मकेऽध्ययने नैकविधा निष्कर्षाः प्राप्ताः । काव्यप्रकाशस्य चतुर्थे उल्लासे साहित्यदर्पणस्य च तृतीये परिच्छेदे रसविषयिणी चर्चा विद्यते । मम्मटेन काव्यप्रकाशेऽसंलक्ष्यध्वनिनिरूपणक्रमे रसस्य विवेचनं कृतम् । द्वयोरपि ग्रन्थयो रसानुभूतेः कारणरूपेण विभावानुभावव्यभिचारिभावानां चर्चा कृता । अत्र भरतमुनेर्विभावानुभावव्यभिचारि-संयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रससूत्रमाधारीकृत्य रसस्य व्याख्यानं कृतम् । द्वयोरपि ग्रन्थयोः भट्टलोल्लट-श्रीशङ्कुक-भट्टनायक-अभिनवगुप्तानां रससूत्रविषयकं मतं प्रस्तुतम्, तत्र काव्यप्रकाशे विस्तरेण व्याख्यानमस्ति चेत् साहित्यदर्पणे सङ्क्षेपेण प्रस्तुतमस्ति । साहित्यदर्पणे करुणादिरसेभ्यः कथं सुखं सञ्जायत इति विषयः सोदाहरणं सकारणं च प्रस्तुतम् । तथैवात्र रसानुभूतौ साधारणीकरणव्यापारस्य विवेचनं कृतम् । अत्र रसस्यालौकिकत्वञ्च विविधैः प्रमाणैः प्रमाणितम् । एवञ्च विभावविवेचने विश्वनाथेन धीरोदात्तादीनां चतुर्विधानां नायकानां विश्लेषणं प्रस्तुतम्, एवमेव स्वकीयापरकीयादीनां बहुविधानां नायिकाभेदानां विवेचनं कृतमस्ति परं मम्मटेन नायकनायिकाभेदानां चर्चा नैव विहिता । विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे त्रयत्रिंशद्विधानां व्यभिचारिभावानां लक्षणोदाहरणपूर्वकं विश्लेषणं प्रस्तुतमस्ति परं मम्मटेनैतेषां भावानां केवलं नामान्येव प्रस्तुतानि । अनेन शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्सोद्भुतशान्तभेदेन नवरसानां सभेदं लक्षणोदाहरणानि च प्रस्तुतानि, एवमेवानेन मुनीन्द्रसम्मतो वत्सलरसश्च स्वीकृतः । मम्मटेन नवरसाः स्वीकृताः, परमेतेषां भेदाः सोदाहरणं विस्तरेण नैव प्रकाशिताः । भाव-रसाभास-भावाभास-भावोदय-भावसन्धि-भावशबलतानां लक्षणोदाहरणानि द्वयोर्ग्रन्थयोः प्रस्तुतानि । मूलतो मम्मटस्यापेक्षायां विश्वनाथेन सूक्ष्मरूपेण रसतत्त्वस्य विवेचनं कृतं संलक्ष्यते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. आनन्दवर्धन (ई.२००६), ध्वन्यालोकः, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।

2. उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५५), पूर्वीय काव्यसिद्धान्त, तृ.सं., साझा प्रकाशन।
3. उपाध्याय, बलदेव (ई.१९९२), संस्कृत साहित्य का इतिहास (दशम सं.), शारदा निकेतन।
4. भट्टाचार्यः, कान्तिचन्द्र (२०६७), काव्यदीपिका (टीका - वेणीमाधवढकालः), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
5. भरतमुनिः (ई. १९४३), नाट्यशास्त्रम्, (व्या.पं.केदारनाथ), सत्यभामावाई पाण्डुरङ्ग।
6. मम्मटः (ई.१९९४), काव्यप्रकाशः (द्वि.सं.), (व्याख्या - वासुदेव शास्त्री अभ्यंकर), चौखम्बा विद्याभवन।
7. मिश्रः, जगदीशचन्द्रः, (ई. २०२२), संस्कृतकाव्यशास्त्रेतिहासः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
8. मिश्रः, रामचन्द्र (ई.२०१०), संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बाविद्याभवन।
9. राजवंश सहाय 'हीरा' (ई.२००२), संस्कृत साहित्य-कोश (च.सं.), चौखम्बा विद्याभवन।
10. विश्वनाथः (ई.१९९५), साहित्यदर्पणः (पञ्चम सं.), कृष्णदास अकादमी।